

เรื่องเมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิมลมาลี

ทรงพิมพ์ในงานประทานเพลิงศพ

คุณป้า อิศรางกูร ณ อยุธยา

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวชิรมุขมากร มี
รับสั่งมายังกรมคิดปลากร ว่าจะทรงพิมพ์หนังสือแจกในงานศพ
คุณบ๊วย อิศรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติผู้ใหญ่ ณ เมรุวัด
มกุฏกษัตริยาราม ในวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ขอให้
กรมคิดปลากรเลือกเรื่องหนังสือที่สมควรจะพิมพ์ถวาย และเรื่อง
หนังสือที่ของพระประสงค์นั้น โปรดให้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ
เมืองพิษณุโลก ด้วยเหตุว่า คุณบ๊วย อิศรางกูร ณ อยุธยา
เป็นบุตรของ พระยาพิษณุโลกวิชัยดิษฐ์ ตรีรัตน์ทร อัครนคร
เกษตราธิบดี อรรคมหาดยายามาธิราชภักดี อภัยพรยบรา-
กรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก ในระยะ พ.ศ.
๒๔๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ เมื่อกรมคิดปลากรได้ทราบพระกระแส
รับสั่งและพระประสงค์ดังกล่าว จึงให้เจ้าหน้าที่ตรวจดูเรื่องที่
เกี่ยวกับเมืองพิษณุโลก ก็เห็นว่าไม่มีเรื่องใดเหมาะเท่าเรื่อง
เมืองพิษณุโลก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อันเคยพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือ
เรื่อง “เที่ยวตามทางรถไฟ” จึงได้ให้คัดเรื่องดังกล่าวลง

ไปถวายทอดพระเนตร ก็ทรงพอพระทัย จึงโปรดให้พิมพ์
หนังสือเรื่องนั้นแจก และโปรดให้พิมพ์พระธรรมเทศนาเรื่อง
“หม่อมตากถา” ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราช
วราราม ซึ่งถวายในงานพระกศัตถกษิณานุสรณ์ศพคุณบ่ย์
อิศรางกูร ณ อยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปี
บุษบาภรได้ทรงทำเมื่อนท ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ไว้
ข้างต้นหนังสือนี้ด้วย

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาพระกศัตถกษิณานุสรณ์
กษิณานุสรณ์ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบาภร
ทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศส่วนกุศลประทานแก่คุณบ่ย์ อิศรางกูร
ณ อยุธยา ขอพระกศัตถกษิณานุสรณ์ที่ทรงบำเพ็ญจงเป็นประโยชน์
เต็มเปี่ยม อำนวยอิฐวิบุตยคุณคุณบ่ย์ อิศรางกูร ณ อยุธยา
ตามฐานนิยมดังพระประสงค์ทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๘ มกราคม ๒๔๙๖

หม่อมตากดา

พระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดอรุณราชวราราม

ถวายเทศนาในงาน พระกุศลทักษิณานุปสรณ์

ศพ คุณบุ๋ย อิศรางกูร ณ อยุธยา

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๔๕๕

หนุหนุทานิ ภิกขเว อามนุตยามิ โว วยชมมา
สงฺขารา อุปฺปมาเทน สมฺปาเตถาติ

บัดนี้ จะได้รับประทานถ้อยคำวิธานพระธรรมเทศนา

ในหม่อมตากดา เสด็จมีพระศรัทธาประทับพระบัญชาบารมีใน
โสภาดัดที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าวาปีมณีมากร ทรงบำ
เพ็ญพระกุศลอุปัชฌาย์ทักษิณานุปสรณ์ประทานแด่ศพ คุณบุ๋ย
อิสรางกูร ณ อยุธยา ผู้เป็นพระญาติชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งได้ถึงแก่
กรรมไปแล้ว ณ เถียงในงานพระกุศลตักขณวารสามัคคี จัดเป็น
ส่วนพระกุศลจรรยาญาติสังคหกิจ ซึ่งเป็นกุศลพิธีของพุทธ
ศาสนิกชนที่ตักขณอบถพระพุทธศาสนา ทรงนุกเพราะทรงนับถือ

ส่วนการกุศลท่านก็ได้ร่วมบำเพ็ญกับหม่อมราชวงศ์ จรัส
 อิศรางกูร ผู้ล้ามีตลอดมา เช่น สร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม
 สร้างสะพานทำถนน และอื่น ๆ ตลอดจนได้เข้าเป็นสมาชิก
 กิตติมศักดิ์ของสภาภาษาไทย มีจิตศรัทธาเต็มใจในทางพระ
 พุทธศาสนา ตั้งหน้าทำบุญทำทานต่าง ๆ นามิได้ขาดจนตลอด
 ชีวิต จัดเข้าในลักษณะของบัณฑิตตามในพระพุทธานุญาตว่า
 โขติ โขติปรายโน แปลว่า สว่างมาแล้วกลับสว่างไป ดังนี้

คนบางคน แม้เบื่องตน มีความเจริญงอกงาม ตั้งอยู่ใน
 ฐานอันดี เพราะกศัตถกรรมเกื้อช่วยอุปถัมภ์ แต่ส่วนต่อไปจะ
 เป็นอย่างไรมิได้คำนึงถึง เห็นแต่ปัจจุบันซึ่งมีเฉพาะหน้า
 บำปอกข้างบุญข้างงามมิได้หน้าพา ผู้เช่นนั้นถูกตำหนิจากพระบรม
 ศาสตร์ว่า โขติ ตมปรายโน แปลว่า สว่างมาแล้ว แต่กลับ
 มืดไปในภายหลัง ดังนี้

อันคนทั้งหลายผู้เกิดมาในโลกนี้ ตามปรกติประเพณี
 จำต้องมีเกี้ยวของติดต่อกันเป็นธรรมดา เริ่มต้นแต่บิดามารดา
 กับบุตร ญาติต่อยุติ มิตรสหายต่อมิตรสหาย เป็นต้น แต่ใน
 ในระหว่างบุคคลที่เกี้ยวของกันนั้น บางท่านก็มีโชคเหมาะมี

เพราะเหตุเป็นบุญเป็นวาสนา ด้วยได้เกี่ยวข้องกับคนทตทชอบ
 เช่น มีบิดามารดาภักตนากราบไหว้บูชาเป็นอย่างยิ่ง เพราะ
 ท่านได้ทำอุปการคุณแก่บุตรธิดาตามหน้าที่จริงๆ และทั้งในตน
 ของท่านก็มีคุณธรรมอย่างอนประจักษ์ด้วย เช่น เป็นผู้
 ประพฤติดีประพฤติชอบ ดำรงตนอยู่ในศีลธรรมอันงามบุตร
 ธิดาที่ได้บิดามารดาเช่นนี้ นับว่ามีโชคเหมาะ ส่วนมารดาบิดา
 ที่มีโชคเหมาะนั้น คือ ได้บุตรธิดาแต่ที่อ่อนอ่อนง่ายได้อย่าง
 ใจ ไม่ทำให้เป็นทเหตุดร้อน มีจรรยา มารยาทเรียบร้อย มี
 ปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถในกิจการนั้นๆ ทำให้เป็นทเหตุ
 ชวงศ์สกุลให้เจริญรุ่งเรือง มารดาบิดาได้บุตรธิดาเช่นนี้
 ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ส่วนญาติที่มีโชคเหมาะนั้น คือ ได้ร่วมเป็น
 ญาติกับท่านที่เป็นคนดังงามมีใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ทอดทิ้งใน
 เวลาทุกข์ยาก เช่น ในคราวป่วยไข้เบตคน และ เป็นผู้ทม
 เมตตากรรณา ควรจะดังเพราะห่อนเพราะหัดอุปการิตได้ด้วยประ
 การใด ก็ประพฤติกกระทำไปด้วยประการนั้น คนผู้ที่ได้ญาติ
 เช่นนี้ ชื่อว่ามีโชคเหมาะ ท่านที่มีโชคเหมาะเพราะเหตุมีบุญ
 วาสนา ย่อมได้เกี่ยวข้องกับคตคตกับคนทตทชอบ ดังนี้ ส่วนผู้

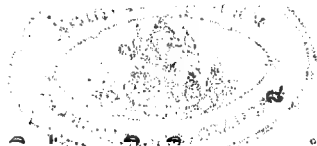
โชคเคราะห์ไม่ได้ ย่อมต้องเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ดี กล่าวคือ
 จะมคบคนดีแต่เหตุใด ทำให้เดือดเนื้อร้อนใจ ไม่รู้จัก
 เคารพนับถือตามมารดา จะมญาติพี่น้องกันแต่ไม่มีความเชื่อ
 เพื่อเผื่อแผ่ มอชยาศัยไม่เขาพเขาของ ดังนเป็นตน เช่น
 นับว่าญาติเป็นเคราะห์ร้าย มีโชคไม่เหมาะสม

แต่ในจำนวนคนที่เกี่ยวข้องกับตน ที่เป็นสำคัญชนก
 หนึ่ง ก็คือในระหว่างมารดาบิดากับบุตร เพราะเป็นผู้หาได้
 ยาก เมื่อหมดไปแล้วหาอีกไม่ได้ ผู้ที่เป็นสำคัญรองลงมา
 ก็คือระหว่างญาติคือญาติ ชนคนผู้เป็นญาติเป็นเชื้อสายเดียว
 กันแล้ว ตามปรกติธรรมดา ความสัมพันธ์ย่อมเนื่องกระเทือน
 ถึงกัน คนผู้เป็นญาติกันแม้จะใกล้ชิดกว่ากันสักเพียงใด ถ้า
 เป็นเวลาปรกติซึ่งไม่ใช่คราวทุกข์ บางผู้ก็ดูเหมือนเรื่อย ๆ
 เฉย ๆ กันไป แต่เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีเหตุการณ์เปลี่ยนแปลง
 เช่นได้รับส่วนอิฏฐารมณหรืออนิฏฐารมณก็ตาม ความ
 กระเทือนความรักรักของผู้เป็นญาติกัน ย่อมมีกพตอยด้วยทุกข์
 ไปด้วย ซึ่งต่างจากคนที่ไม่ใช่ญาติ ที่มีแต่เกี่ยวข้องกับ ชอ
 นเปรียบเหมือนเถาวัลย์ ซึ่งเจริญงอกงามขึ้นพวยพุ่งตามต้นไม้

หรือชมรว แม้จะมกงานดำชาตบพันกันไปด้กเพียงไร เกรอ
 เณนภกรขอความตาตนเบอนอนเดยวกัน เมอจบัจุดเข้าเถาไห
 กยอมจะพดอยกระเทอนไปถิงเถาอื่นด้วย กิดาวคองปถาย
 กระเทอนถน รงตนกระเทอนถนปถาย รงถนอนทุกเบ
 เช่นน แต่จะกระเทอนมากหรือนอยน ถวแต่เถาถักัญ
 หรือไมถักัญ และอยู่โกถหรือโกถ แต่อย่างไรก็ตาม เมอ
 มีใครจบัจุดเข้าเถาไห กยอมพากันกระเทอนไปหมด ถาไม
 มีใครทำอนตราย เถาถยเหถ่าน ตางยอมนงเบนปรกค
 ชอนนใด ความเบนไปนระหวางคนเบนญาคชเบนถัมมา
 จารชนถว กเบนถนน อาคัยเหถน พระบรมโพธิถถว
 เจ้าแม่จะเสถยพระชาติเบนอะไรุมกปรากฏว่ามพระทยเออเฟอ
 เถอแม่เอาเบนชระแก่พระญาคิถ่มอมา จนถิงพระชาติครถถถ
 ทยทไคถรถฐพระโพธิญาคณเบนพระถัมมาถัมพทชเจ้าถว ก
 ยถรงนถถอในพระประยรญาคิ เช่นไคถรงประทานประโยชน
 พิเศษบางประการ อาคัยเหถนเบนปถฐฐาน พระพทชจรรยา
 ประเทถ จมปรากฏมาในพระคัมภรณนามเรยกว่า ญาคค-
 ถจรยา คคความประพคิไ้เบนประโยชนแก่พระญาคิ จค

๗ เป็นพระพุทธรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประการหนึ่ง

คุณบุญ อิศรางกูร ณ อยุธยา แม้จะเป็นผู้มีโชค
 ๘๘ ตีฆาตนาพร้อมพรังด้วยคุณสมบัติ ๗๗ เป็นที่เคารพรักของญาติ
 มิตรรักปานใด ก็ตกอยู่ในวิสัยแห่งคติกรรมตาไม่ถ่วงพัน
 ๗๖ ไปได้ ในที่สุดท่านก็พลัดพรากจากผู้รักใคร่ชอบใจไปด้วย
 อำนาจมรณะมาตร้อน ทำให้เกิดความโศกเศร้าท้อถอย
 ๗๕ ใจแก้อยู่ภายหลังเป็นอเนกประการ ยิ่งพระบรมวงศานุวงศ์
 ด้วยแล้ว ก็ย่อมทำให้ทรงรู้สึกวาทะพระญาติผู้ใหญ่สำคัญ
 ๗๔ ไป สัมควรเป็นฐานที่ตั้งแห่งความวิปโยคทุกข์ และทรง
 ๗๓ เศร้าสลดพระทัยเป็นอย่างยิ่ง แต่หากอาศัยที่มาทรงหวงระลึก
 ๗๒ ถึงความจริงที่ปรากฏแจ้งชัดแก่พระภมมว่า เกิดกับดับเป็นคู่
 ๗๑ กัน จึงทรงบรรเทาพระวิปโยคทุกข์ได้ อันนับว่า
 ๗๐ เป็นพระมนสิการโอบายอันชอบด้วยทางธรรมสัมมาปฏิบัติ ของ
 ๖๙ พุทธศาสนิกบัณฑิต พระปรีชาญาณ ความที่ทรงรู้
 ๖๘ เห็นโดยอาการเช่นนั้น เมื่อเจริญทวักแกกตาชน อาจเป็นปัจจัย
 ๖๗ ให้ได้ทรงบรรลุดังอิริยาบถผลตถุปราณตชนไป ดังธรรม
 ๖๖ จักขุของพระอัญญาโกณทัญญะเถรเจ้า ที่ท่านเห็นธรรมตา

ความจริงว่า ขงกัณฐ์ สัมภยธมมัม สัพพพคัม นิโรธธมมัม ซึ่ง
 แปลความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งมวลอันล้วนแต่เป็น
 ธรรมชา ดงน คนทั้งหลายทั้งอ่อน ทั้งแก่ ทั้งโง่ทั้งฉลาด ทั้ง
 มั่งคั่งทั้งขัดสน ล้วนแต่มีมฤตยูเป็นเหตุไปในเบื้องหน้า เมื่อคนอัน
 ความตายครอบงำแล้ว ไม่มีบุตรธิดา ไม่มีเผ่าพันธุ์ที่จะต่อ
 ต้าน ความต่อต้านไม่มีในญาติทั้งหลาย เพราะฉะนั้น สัม
 เด็จพระบรมศาสดา มีพระประสงค์จะให้พุทธบริษัท ได้ทราบ
 เรื่องของสังขารว่าความเสื่อมสิ้นเป็นธรรมดา จะได้ไม่หลง
 มัวเมาประมาท จึงได้ทรงประทานพระพุทธโอวาทแก่ภิกษุบริษัท
 ในเวธจำจนจะปรินิพพานว่า

หนุตถา นิ กิขเว อามนุชยามิ โว วยธมาสังขารา
 อปฺปมาเทน สัมปาทเถ อภิรตํ กิขะทงฺกหยา มคฺคเณวชเอน
 ทานทงฺกหยาตังขารทงฺกหายมคฺคความตฺนไปเนนธรรมชา ทานทง
 หยาจยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความ
 ไม่ประมาททั้งนี้ โดยพรรณนาว่า สังขารคือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง
 ขึ้นจำแนกโดยความเป็นส่วนผลเป็น ๒ ประการ คือสังขารทมโง
 ครองซึ่งเรียกว่า อปาทินนกกสังขาร เช่นมนุษย์และสัตว์เป็นตน

และตั้งขารทไม่ใจครองซึ่งเรียกว่า อณิชาตหรือสังขาร เช่น
ภูเขารก เรือนเบนดิน ทง ๓ ประเภทย่อมเกิดขึ้นแต่คงอยู่
เพราะเหตุคงชนกตองเบนไปตามเหตุ แลยังตองอาศัยปัจจัย
ภายนอก เช่นอาหารช่วยอุปถัมภ์ในปวัตติกาล เหตุปัจจัยยัง
ตั้งอยู่เพียงไร สังขารทงหลายกึ่งเป็นไปอยู่เพียงนั้น ถ้าเหตุ
ปัจจัยขาดลงโดยปรกติ หรือถูกอะไรมาตัดรอนเสียในระหว่าง
ในกาลใด สังขารก็ย่อมสลายไปในกาลนั้น เพราะฉะนั้นบุคคล
ผู้เกิดมาเมื่อเหตุยังตั้งผลอยู่ก็เป็นไปได้ผ่านวยทง ๓ คือ ปฐม
วยตอนัน มัชฌิมวยตอนกลาง ปัจฉิมวยตอนหลัง เมื่อเหตุ
ตั้งกันไปด้วย หรือถ้าภัยอันตรายอันใดอันหนึ่งมาตัดรอน
เสียในระหว่าง ก็สลายไปเสียก่อนยังไม่ผ่านวยครบทง ๓ ได้ตลอด
แม้ในเวลาเป็นไปอยู่ก็ยอมเป็นไปสะดวก กล่าวคือมีลัษณะ
บ้าง และเป็นไปไม่สะดวก กล่าวคือมีกตัญญูได้ทงชยาก
บ้าง ตามอำนาจของเหตุ คือกรรมที่เป็นกตัญญูหรืออกตัญญู
ทำได้ ทงในเวลาที่เป็นอยู่แต่ก็ยอมมีอาการทง ๓ ประการอยู่
เสมอ คืออาการที่ไม่เที่ยง เพราะยอมแปรไปเปลี่ยนไปอยู่
เสมอ ซึ่งเรียกว่า อนิจจัง ๓ อาการทงนอยุ่ตงอยุ่คงที่ไม่ได้จริง

จำต้องแปรเปลี่ยนไปเสมอ ซึ่งเรียกว่า ทกข ๑ อาการซึ่งไม่
 เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชาของใคร จึงแปรเปลี่ยนไปไม่
 คงทนอยู่ได้ ซึ่งเรียกว่า อนตตา ๓ อาการทั้ง ๓ นัยอภิปายหา
 ห็นดังผลาญเบียดเบียนดังขารทั้งปวงอยู่ทุกขณะ มิได้ว่างเว้น
 ลึกครุ่นหนึ่งเลย ครั้นขยายหาหนทางผลาญเสร็จล่องไปแล้ว จึง
 ได้แสดงลักษณะให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายไว้ เหมือนไฟที่
 เผาเชื้อให้ไหม้แล้ว แดงเกาให้ปรากฏเหลืองอยู่ขณะนั้น เพราะ
 ขณะนั้น สังขารทั้งปวงทปรากฏเกิดขึ้น จึงได้ชื่อว่า เป็นทกขอยู่
 เสมอ ถึงใครจะเห็นว่าเป็นทกขหรือไม่ก็ตาม สัมพัฏฐความ
 แห่งคาถาซึ่งเป็นภาษิตของนางวชิราภิกษุที่ว่า ทกขเมว หิ สัม-
 โภทิ ทกขํ คิฏฐํ รุติ เวติ จ รุกขเท้านเกิดขึ้น ทกขเท้านคงอยู่
 และเสื่อมไป นานุญตฺร สัมโภทิ นานุญตฺร ทกฺขา นิรุณฺณติ
 นอกจากทกข ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทกข ไม่มีอะไรดับ
 เพราะดังใดที่เกิดปรากฏขึ้น ดังนั้นย่อมเป็นดังขาร และดังขาร
 นั้นเมื่อเกิดขึ้น ก็มีอาการทั้ง ๓ ซึ่งเป็นตัวทกขประจำกำกับมา
 ด้วยทีเดียว เหมือนดังไฟไหม้อาการร้อนประจำอยู่ขณะนั้น เมื่อ
 ดังขารเกิดขึ้น ชื่อว่าทกขเกิดขึ้น เมื่อดังขารคงอยู่ ชื่อว่า

ทุกขตงอย เมื่อตั้งขารเลื่อมไป ชื่อว่าทกขเลื่อมไป เหมือน
 ตั้งไฟนหม้อการร้อนประจำอยู่ เมื่อไฟเกิดขึ้น ก็ชื่อว่าความ
 ความร้อนเกิดขึ้น เมื่อไฟตงอย ก็ชื่อว่าความร้อนตงอย เมื่อ
 ไฟดับไป ก็ชื่อว่าความร้อนดับไปฉะนั้น ขรรมตาของสังขาร
 เป็นอยู่เช่นนั้น บุคคลผู้ไม่รูเท่า ย่อมหลงผิดเมืออยู่ในวิสัย
 ในความเป็นหนึ่งเป็นส่วนตัวบ้าง ในความเป็นคนไม่มีโรคบ้าง
 และในชาติบ้าง แล้วไม่อาศัยสังขารทำประโยชน์เกือกุดแก่
 ตน และแก่บุคคลอื่นตามสมควร ชื่อว่าไม่ได้ถือเอาประโยชน์
 ภายกี่ยวคืออดิตภาพ หรือกลับอาศัยสังขารทำความชั่ว
 อกเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น การทเป็นเช่นนั้นเพราะ
 ความประมาท คือความเลินเล่อเผอเรอเพิ่นขาดสติ เพราะ
 ฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสเตือนพระภิกษุทั้ง
 หาดยให้บำเพ็ญความไม่ประมาท เมื่อความไม่ประมาทมี
 ในสันดานของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ย่อมมีสติระลึกรู้ได้ และใช้
 ปัญญาพิจารณาว่าเท่าขรรมตาของสังขาร แล้วอาศัยสังขารทำ
 ประโยชน์เกือกุดแก่ตนและบุคคลอื่นตามสามารถ ด้วยประการ
 ฉะ
 ฉะนั้น

ด้วยอำนาจพระกศัตถกษณานุสรณ์^๔เทพบรมวงศับท
ทรงพระเมตตาบำเพ็ญในคราวนี้^๕ ขอจงอำนวยอิฐวิบาก
สมบัติสำเร็จเป็นประโยชน์สุด^๖แก่ คุณปู่ ย อิศรางกูร ณ อยุธยา
โดยควรแก่ศีลัมปราชญ์ตามพระประสงค์ทุกประการ

ในโอกาสแห่งเทศน์^๗ พระสงฆ์จะได้รับประทานสวด
คาถาธรรมบรรยายโดยสรวญญิ^๘ร^๙ ฉลองพระศรัทธาปสา
ทา^{๑๐}คุณสืบต่อไป ณ กาดบดิน ขอถวายพระพร.

เรื่อง เมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์สมเด็จพระยาตากสินมหาราช

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณมีเรื่องหนึ่งในพงศาวดาร
ไทยยิ่งกว่าเมืองอื่นๆ โดยมาก ได้เคยเป็นราชธานีแทนพระนคร
ศรีอยุธยาอยู่สมัยหนึ่ง และเป็นราชธานีฝ่ายเหนือสมเด็จพระมหา
อปราชัยปกครองติดต่อกันมาหลายพระองค์ แม้ถึงสมัยเมื่อ
เป็นแต่หัวเมือง ก็ยังนับว่าเป็นเมืองเอกควบเมืองนครศรีธรรม
ราช เพราะเมืองหน้าคักทางฝ่ายเหนือ เคยเป็นทมนต
ดึกมาหลายครั้ง เดิมมีบ่อนปรการตั้งทางดงฟาก เขาตำ
น่านในเวียงเมือง แต่วอเดี่ยเมื่อตอนปลายสมัยกรุง
ธนบุรีเป็นราชธานี หรือ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร
นี้ เพราะในสมัยนั้นไม่มรพดพอจะรักษา เกรงพม่าจะ
จะมายึดเอาเป็นทมนตสำหรับทำสงครามกับไทย

ตำนานเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกมีอยู่ในหนังสือ “พงศาวดารเหนือ” โดยพิสดาร หนังสือพงศาวดารเหนือนี้ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวรฯ แต่งเมื่อ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เวदानนยังไม่ได้สอบสวนคดีอาจารย์กรุงศรีไทยเป็นแต่รวบรวมเอาเรื่องพงศาวดารเก็ดตต่าง ๆ ที่มีอยู่มาเรียบเรียงติดต่อเขาเป็นเรื่องเดียวกัน ครั้นมาพิจารณาในปัจจุบัน จึงเห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือนี้เกิดออกตามากจากหลักฐานที่ปรากฏ ทั้งในคดีอาจารย์กรุงศรีไทยและลักษณะของโบราณวัตถุที่เมืองพิษณุโลก ไม่นั่นคงเหมือนเรื่องราวตอนสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว ซึ่งมีอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะฉะนั้นเรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกที่จะบรรยายต่อไปนี้จะคงนับเป็นสองตอน คือ ตำนานตอนก่อนสร้างพระนครศรีอยุธยา กล่าวความตามหลักฐานที่มีในคดีอาจารย์ และโบราณวัตถุประกอบกับเรื่องพงศาวดารเหนือตอน ๑ ตำนานตอนภายหลังสร้างพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก ตอนก่อนสร้างพระนครศรี
อยุธยา มีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกนั้นพวกขอม
สร้าง แต่ในชั้นเดิมจะเรียกว่าเมืองอะไรหาทราบไม่ ปรากฏ
หลักฐานแต่ว่าเมืองเดิมอยู่ริมหน้าทางฝั่งตะวันออก ที่ตรงวัดจุ
ฬามณี ไต่เมืองเดียวจนถึงไปทางด้านาประมาณ ๘ กิโลเมตร
เพราะยังมีเทวสถานของขอมซึ่งแก้ไขแปดงเป็นพระปรางค์วัดจุ
ฬามณีปรากฏอยู่เป็นสำคัญ แต่เทวสถานเป็นปรางค์ขนาดเล็ก
ย่อมยอดเดียว ต่อให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้งขอม
เป็นแต่เมืองน้อย คงเป็นเพราะในสมัยนั้นที่แผ่นดินยังถมเป็น
ทะเลอยู่มาก ตรงที่สร้างเมืองเห็นจะเป็นชายทะเลทางข้าง
ตะวันออก ต่อมาถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยาม
ประเทศเห็นจะขยายเมืองขึ้นไปตรงตรงตงเมืองเดิมนั้น จึงเรียก
ชื่อในภาษาไทยว่า “เมืองสองแคว” เพราะตั้งอยู่ระหว่าง
ด้านานกับด้านาน้อย ซึ่งในสมัยนั้นด้านานยังไหลทางด้าน
หลังเมืองไม่ห่างนัก เมืองสองแคว ในตอนแรกก็เห็นจะเป็นแต่
เมืองน้อย ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงจึงเป็นแต่บอกชื่อ
ไว้ในเหล่าหัวเมืองชั้นของพระนครสุโขทัย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก
ออก ไม่กล่าวถึงถึงสำคัญอันใดว่ามีในเมืองเหมือนอย่างท

พรรณนาถึงพระมหाराชาและสิ่งอื่น ๆ เมื่อก้าวถึงเมืองฉัชนา
โดย (สัตว์รคโลก) ในจารึกนั้น เพราะฉะนั้นเห็นจะมาสร้าง
เมืองสองแควเป็นเมืองใหญ่เช่นเป็นเมืองลกทรวง ต่อภายหลัง
หลังรัชกาลที่พระเจารามคำแหงมา

ก็ตามเรื่องพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าเมื่อพระเจ้า
รามคำแหงสวรรคตแล้ว ราชโอรสทรงพระนามว่าพระยา
เดโชไทยหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระยาสุไทยไชยเชษฐ ได้
ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ในราชวงศ์พระร่วง ใน
รัชกาลนั้นอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเสื่อมลง พระเจ้าอู่ทองจึงตั้งกรุง
ศรีอยุธยาเป็นอดีตระเมือ พ.ศ. ๑๙๙๓ กรุงศรีอยุธยาตั้งเป็น
อดีตระได้ ๔ ปี พระเจ้าเดโชไทยก็สวรรคต ครั้นนั้นในกรุง
ศรีอยุธยาเกิดแตกร้างกัน พระยาสุไทยราชโอรสซึ่งเป็นพระมหา
อุปราชครองเมืองฉัชนาโดย ต้องยกกองทัพลงมาชิงราชธานี
แต่ในเวลาพระราชบิดายังประสูติอยู่จึงได้ราชสมบัติ ก็เป็น
โอกาสให้สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองขยายราชอาณาจักรกแสน
กรุงศรีอยุธยาไปจนถึงเมืองฉัชนา พระเจ้าสุไทยเห็นจะ
ไม่ไหว จึงยอมเป็นไมตรีอย่างหนึ่งเมืองหนองของกรุงศรี
อยุธยา มาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง

พระเจ้าดไทยที่ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์
 พระร่วงองค์นี้ ในศิลาจารึกและหนังสือที่แต่งทางฝ่ายเหนือ
 คือหนังสือเรื่องตำนานพระด้วงคัง และเรื่องชนกชาติมาตน์เป็น
 ต้น กล่าวเป็นยุดคองกันว่ารอบรพระไตรปิฎก และทรง
 เื่อเพื่อตอบพระคำสอนายนัก ยกย่องพระเกียรติยศเป็น “พระ
 มหาธรรมราชา” มีอภิวาธรรมที่เป็นของพระมหาธรรมราชา
 ดไทยทรงสร้างปรากฏอยู่เป็นอันมาก ก็เรื่องตำนานเมือง
 พิษณุโลกตามที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระ-
 เจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเป็นผู้สร้าง พระนามตรงกับเกียรติคุณ
 ของพระมหาธรรมราชาดไทยยิ่งนัก เพราะศิลาจารึกและ
 หนังสือโบราณเรื่องอื่น ยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาดไทย
 พระองค์เดียว ทว่าทรงพระคุณวิเศษในทางรอบรพระไตรปิฎก
 ผิดกันแต่ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรีธรรมไตร
 ปิฎกนั้นเป็นเจ้าเมืองเชียงแสน แต่กัหมี่ในตำนานเมือง
 เชียงแสนหรือหลักฐานอันใดประกอบไม่ ทักฐานที่มั่นคงบ่ง
 ความว่า พระมหาธรรมราชาดไทยนั้นเองที่เป็นผู้สร้างเมือง

พิษณุโลก ถ้าจริงเช่นนั้นเมืองพิษณุโลกเห็นจะสร้างเป็นเมืองใหญ่เมื่อราว พ.ศ. ๑๘๓๐ แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้นหาปรากฏในศิลาจารึกครั้งกรุงสุโขทัยไม่ แม้ในกฎหมายกรุงศรีอยุธยา ซึ่งคงควรรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทอง (ปรากฏอยู่ในลักษณะถักพาบท ๑) ก็เรียกว่าเมืองต้องแคว ชาวต่างประเทศยังเรียกว่าเมืองต้องแควมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มอฑาหรณในหนังสือพงศาวดารพม่า ว่าพระเจ้าหงสาวดีดบเรงนองตั้งให้พระมหาธรรมราชาธิบดีเป็นเจ้าฟ้าต้องแควดงน จึงตั้งนชฐานว่าชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้นเห็นจะบัญญัติค่อเมื่อเป็นเมืองชนของกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตอน ภายหลังสร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้น มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทองสวรรคตแล้ว พอลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พังง) ที่ ๑ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ตั้งคนหาสงครามรุกราชอาณาเขตกรุงสุโขทัยอีก สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ตั้งยกกองทัพหลวงไปตีได้เมืองนครพิงค์คา (นครสวรรค์) เป็นทมนแล้ว ยกขึ้นไปตีเมืองซางกรวด (กำแพงเพชร) เมืองนนมบอมปรากฏมนคงคไม่ได้ จึงย้ายทางไปตีเมือง

พิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๘ จมไต่ตัวเจ้าเมืองกับครอบครัว
 ราษฎรลงมาเป็นอันมาก แต่หาปรากฏว่าได้เมืองพิษณุโลก
 ไม่ควรจะเป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่ามาศึกยกกองทัพไปตีเมือง
 พิษณุโลก และเห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลก ได้ตั้งเมืองใหญ่
 แล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามทำสงครามอยู่ถึง ๗ ปี
 จน พ.ศ. ๑๙๒๓ ได้ตั้งขึ้นไปตีเมืองกำแพงเพชรครั้งที่ ๓
 พระมหาธรรมราชาจึง “ออกมาถวายนั้กม” ยอมแพ้แก่
 กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้แยกอาณาเขต
 กรุงสุโขทัยออกเป็น ๒ มณฑล (ทำนองอย่างมณฑลนคร
 สวรรค์กับมณฑลพิษณุโลกบัดนี้) ตั้งเมืองกำแพงเพชร
 เป็นเมืองหลวงของมณฑลทางด้านพิง ให้ราชบุตรเดียง
 เป็นทนายาศักดิ์ฐิระ หรือเรียกว่ากันอีกอย่างหนึ่งว่าพระยา
 ญาณดิศปกครองชนด่อกกรุงศรีอยุธยาด่วนอาณาเขตกรุงสุโข
 ทัยที่เหลืออยู่ทางแม่น้ำแควใหญ่ ให้พระมหาธรรมราชา
 คงปกครองเป็นอย่างประเทศราชต่อไป

เมื่อพระมหาธรรมราชาธิราชไทยยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยานั้น
 แล้วราชย์มาได้ ๒๔ ปี ต่อมาจะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ทราบแน่

ในหนังสือฝ่ายเหนือกล่าวไว้ เมื่อพระมหากษัตริย์ไทย
สวรรคตแล้ว พระยาไฉยลือไทยได้ครองราชสมบัติ ณ กรุง
สุโขทัยต่อมา คงใช้พระนามว่า พระมหากษัตริย์ไทยเหมือน
กัน เรื่องเมืองพิษณุโลกมาปรากฏอีกในรัชกาลสมเด็จพระ
รามคำแหง (พ.ศ. ๑๘๒๓ - ๑๘๓๘) ว่าเมื่อสมเด็จพระรามคำแหง
เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่นั้น ได้ไปประทับ
สมโภชพระพุทธชินราช และพระพุทธชินสีห์ที่เมืองพิษณุโลก
เป็นครั้งแรกที่ปรากฏพระนามพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้นใน
หนังสือพระราชพงศาวดาร ในตอนพระมหากษัตริย์ไทยเห็น
จะยังคงราชธานีอยู่ที่ยังเมืองสุโขทัย แต่เห็นได้ว่าคงอ่อนแออ่อนโยม
ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาขึ้นทุก สมเด็จพระรามคำแหงจึงดำริ
เสด็จยกกองทัพหลวงผ่านแดนมณฑลสุโขทัยไปมาโดยสะดวก
ต่อมาในระหว่างเวลา ๑๐ ปีนั้น ปรากฏว่าพระมหา
กษัตริย์ไทยย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองพิษณุโลก ดังนั้นฐาน
ว่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ไทยองค์ที่ ๑ ซึ่งเป็นราชโอรส
ของพระมหากษัตริย์ไทยได้ครองเมืองพิษณุโลก
อยู่เมื่อเป็นพุทธทศวรรษได้รับรัชทายาทไม่ย้ายไปอยู่เมื่อ

สุโขทัย จึงได้ปรากฏนามว่า “พระมหาธรรมราชา
เมืองพิษณุโลก” ในตอนเมืองพิษณุโลกได้เป็นราช
ธานีของมณฑลสุโขทัยอยู่คราวหนึ่งแต่ไม่ช้านานนัก พอ
ถึง พ.ศ. ๑๙๕๔ “พระมหาธรรมราชาเมืองพิษณุโลก
สวรรคต” ก็เกิดจลาจลด้วยพระยาบาลเมืองกับพระยาราม
(กำแพง) ซึ่งเป็นเชลยวงศ์ท้าวทองจะเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่
แล้ววงศ์๑ ได้รับรัชทายาทที่เมืองพิษณุโลกองค์ ๑ ซึ่งกันเป็น
พระมหาธรรมราชา สมเด็จพระนครินทราธิราชซึ่งครองกรุง
ศรีอยุธยา ต้องยกกองทัพขึ้นไประงับ เห็นจะแยกเขตแดนเมือง
สุโขทัย กับเมืองพิษณุโลก ให้ปกครองเป็นต่างอาณาเขต
กัน จึงไม่ปรากฏว่ามีพระมหาธรรมราชาชนอกในชนน

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (เจ้าพระยา)
ที่ ๒ (พ.ศ. ๑๙๖๗ - ๑๙๙๓) หัวเมืองเหนือระด่ำระสาย
ทรุดโทรมด้วยเหตุไม่มีเจ้านายในราชวงศ์พระร่วง ซึ่งทรงความ
สามารถจะปกครองเป็นประเทศราชดังแต่ก่อน สมเด็จพระบรม
ราชาธิราชจึงให้รวมหัวเมืองเหนือทั้งปวงกลับเข้าเป็นมณฑล
อันเดียวกัน แล้วทรงตั้งพระราเมศวรราชโอรสซึ่งจะรับรัชทา

ยาท ให้เป็นพระมหาอุปราชขึ้นปกครองเมืองพิษณุโลก
ดำรงราชการหัวเมืองเหนือทางปวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็น
ราชธานีฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้น พ.ศ. ๑๘๘๘
เป็นต้นมา

แต่ต่อมาไม่นานนักสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต
พระราเมศวรได้รับรัชทายาทองค์เล็กจึงมาครองกรุงศรีอยุธยา
ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๘๘๑
- ๑๙๐๓) บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทางต่งฉวราชการเมือง
ปกครองชนตอกรุงศรีอยุธยาทุกเมือง มิได้มีพระมหาอุปราช
ปกครองรวมเป็นมณฑลดังแต่ก่อน ก็เกิดเป็นจลาจลขึ้น ด้วย
ในสมัยนั้นเมืองเชียงใหม่ยังเป็นเอกราช พระเจ้าติโลกราช
ซึ่งเป็นมหาราชครองเมืองเชียงใหม่ กำลังพยายามจะขยาย
อาณาเขตให้กว้างขวาง พระยาพุทธศิริเจ้าเมืองเชียงตุง
(สวรรคโลก)^(๑) เขาใจออกห่างไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราช
นำกองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาตีเมืองกำแพงเพชรเมืองสุโขทัย
แล้วไปตีเมืองพิษณุโลกแต่หาได้ไม่ นับเป็นครั้งที่ ๒ ท้าศึก

(๑) เมืองสวรรคโลกเดิมเป็น ๒ เมือง เมืองหลักยังอยู่ข้างใต้ เมือง
สัณหาโลยังอยู่ข้างเหนือไม่ห่างกันนัก หนังสือเก่าเรียกชื่อทั้งสองอย่าง

พิษณุโลก กรุงศรีอยุธยา กับเมืองเชียงใหม่ ทาส่งความกันต่อ
 มาช้านาน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงเสด็จขึ้นไปประทับ
 ขำพวยการศึกอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเนื่อง ๆ ถึง ๑๘ ปี จึงได้หัว
 เมืองเหนือกลับคืนมาหมด เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สมเด็จพระ
 บรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่า ถ้าเสด็จกลับลงมาประทับ
 ณ พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม พวกเชียงใหม่ก็จะมาบุกรุก
 หัวเมืองเหนือออก จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่ ณ เมือง
 พิษณุโลก ให้พระบรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครอง
 พระนครศรีอยุธยาต่อมาจนตลอดรัชกาล เมืองพิษณุโลกได้
 เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดระยะเวลา ๒๕ ปี ในสมัยนั้น
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปรารภถึงเหตุร้ายซึ่งเกิด
 เพราะเด็กมณฑลฝ่ายเหนือ จึงทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์
 ทรงพระนามว่าพระเชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุ
 โลก ดำหรับจะได้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมเป็นมณฑล
 อย่างเดิม ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคต เมื่อ
 พ.ศ. ๒๑๓๓ พระบรมราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้รับรัชทา
 ราชบุตรเชษฐาได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก ๆ

จึงกลับเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ มีเจ้านายในราชวงศ์ปกครอง

เคยเป็นประเพณีสืบมาหลายรัชกาลนับรวมเวลาเกือบ ๓๐๐ ปี

ในระหว่างนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๓ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงตั้งราชบุตรชายเป็นพระมหาธรรม
ราชาชนไปครองมณฑลฝ่ายเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ในปี
นั้นเองพระเจ้าหงสาวดี (ตะเบงชเวต) ยกกองทัพเข้ามาอัญ
มาตเมืองไทย เสด็จกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี มาถึง
ประชิดติดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงต่อ
สู้รบพระนคร แล้วจึงพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพมณฑล
ฝ่ายเหนือลงมาตีกรุงหนานช้างศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะเสียตก
เด็กทัพพลอยยกกลับไปทางเมืองกำแพงเพชรและเมืองตาก ครั้นนั้น
เป็นครั้งแรกที่ชาศึกต่างประเทศจะได้เข้ามาถึงพระนครศรีอยุธยา
และเป็นคราวแรกที่โยนปืนใหญ่เป็นกำลังสำคัญในการรบ เมื่อ
เสร็จสงครามแล้วเห็นจะปรากฏว่า บัอมปรากฏการที่สร้างไว้แต่
ก่อนยังไม่มั่นคง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้แก้ไขซ่อม
แซมแปลงบัอมปรากฏพระนครศรีอยุธยาทั้งบัอมปรากฏเมือง
พิษณุโลก และหัวเมืองหนาศักฝ่ายเหนือทั้งปวงให้มั่นคงชนกว่า

แต่ก่อน (ยังมีเคาการทแก่ไขครงนปรากฏอยู่ทเมืองสุวรรณ
โลก และเมืองสุโขทัย แต่เมืองพิษณุโลกบ้อมปราการน้อย
หมดแล้ว จึงไม่มิตั้งเขต) ครองนมเวลาดระเตรียมน้อย ๘ ปี ถึง
พ.ศ. ๒๓๐๖ พระเจ้าหงสาวดีบเรงนองยกทัพพม่ามอญมาตี
เมืองไทยอก คราวนั้นข้าศึกยกเข้ามาทางเมืองตากด้วยประสงค์
จะตีมณฑลฝ่ายเหนือ คิดกำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะ
ลงมาตีพระนครศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีได้เมืองกำแพง
เพชรแล้ว ให้กองทัพแยกไปตีเมืองสุโขทัยเมืองสุวรรณโลก
ทาง - ส่วนพระเจ้าหงสาวดียกไปตีเมืองพิษณุโลก นับ
เป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก พระมหาธรรมราชา
ต่อสู้เป็นลำมารก คงเป็นด้วยบ้อมปราการเมืองพิษณุโลก
ซึ่งได้ซ่อมแปลงใหม่แน่นมั่นคง พระเจ้าหงสาวดีตีเมืองไม่แตก
จึงให้ล้อมไวจนทในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร แล้วเข้าเกิดไข
ทพษชนด้วย พระมหาธรรมราชาก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อ
พระเจ้าหงสาวดี เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่าเสียเมืองพิษณุโลก
แก่ข้าศึก แต่นั้นมาพระเจ้าหงสาวดีก็ยกย่องตั้งเลื่อมจนพระมหา
ธรรมราชาทายเป็นอริกับกรุงศรีอยุธยาฯ จึงเป็นใจให้พระ

ฝรั่งเคียดคิดแบบอย่างซ่อมแปดงบ้อมปรากฏการเมืองพิษณุโลกอีก
ครั้ง ๑ มาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑ ได้จัด
ขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลกเมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝาง
ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านี้ ยัง
ปรากฏอยู่หลายอย่าง นอกจากนั้นหาปรากฏเรื่องราวเป็นข้อ
สำคัญอย่างใดไม่

เมืองพิษณุโลก มามีเรื่องตำนานเป็นข้อสำคัญในพง-
ศาวดารบอกตอนหนึ่งตรงแต่พม่าตกกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘
มาจนเสร็จสงครามคราวศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโก-
สินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ รวมเป็นระยะเวลา ๒๐ ปี เรื่องตา
นันทอนนปรากฏว่าเมื่อพม่ามาตกกรุงศรีอยุธยา ครองหงหนยก
กองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรีทาง ๓ ลงมาจากเมืองเชียง
ใหม่ทาง ๑ เป็น ๒ ทางด้วยกัน เวदानันเจ้าพระยาพิษณุโลก
ชื่อเรื่อง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พม่าไม่กล้าไปตีเมือง
พิษณุโลก ยกहतักเคยตงมาทางเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาพิษณุ
โลกยกกองทัพติดตามไปตีพม่า กำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ทาง
เมืองพิษณุโลกมีพวกไทยด้วยกันซึ่งเมือง เจ้าพระยาพิษณุโลก

ก็ต้องล่าทัพกลับไปรักษาเมืองอยู่ตามเดิม เมืองพิษณุโลกมิ
 เดี่ยวแก่พม่าซัก ในคราวที่เสียพระนครศรีอยุธยา พวกข้า
 ราชการในกรุงฯ ก็หนีพม่าได้ เห็นพระยาพิษณุโลกเข้มแข็งก็
 พากันหนีไปอยู่เป็นอันมาก ครั้นไม่มพระราชาธิบดีปกครอง
 กรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลกก็ตั้งตัวเป็นอิสระก่อก
 มอาณาเขตตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป คล้ายกับเมือกรุงเบ
 มณฑลราชธานีฝ่ายเหนืออยู่แต่โบราณ แต่ผิดกันเป็นข้อด่า
 คัญในทีเขตแดนมณฑลทางข้างเหนือ พระเจ้ามหาชาติวงศ์
 ชือเรอณ อยู่ก่เมืองฝางตั้งตัวเป็นอิสระชนบางท่งเป็นพระ ด้วย
 คนทั้งหลายเชื่อถือความวิเศษอาคม พากันไปอ่อนน้อมยอมเป็น
 พรหมพวกเป็นอันมาก เจ้าพระยาพิษณุโลกมีธุระทำการ
 ไต่ ก็ไต่แต่ตั้งรักษาเมืองมั่นไว้ ในไม่ช้าพอเจ้าพระฝางมี
 พวมากยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๕
 ทัพพม่าตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางตั้งถอยอยู่ ๗ เดือน ต
 ไม่ได้เมืองก็ต้องล่าทัพกลับไป ในบั้นนั้นเองพอถึงฤดูน้ำ พ.ศ.
 ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นไปหมายจะตีเมือง
 พิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุโลกให้กองทัพลงมาช่วยมคักคักของ

ทัพกรุงธนบุรีที่ปากน้ำเกยไชยแฉวงเมืองนครสวรรค์ พระเจ้า
 กรุงธนบุรีกลับต้องล่าทัพกลับมา เจ้าพระยาพิษณุโลกม้วย
 ชนระชาศักทง๒ทาง เห็นว่าคงควเป็นใหญ่ได้ทำพราชาภิเษก
 คงควชนเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อเกิดโรคที่ในคอ พอ
 ราชาภิเษกได้ ๗ วัน ก็ถึงพราตย เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเห็น
 ว่าเพราะยกตนเกินวาศนา แต่คนพวกชาวพิษณุโลกก็ยอต่อ
 เจ้าพระฝางได้ยกกองทัพลงมาอีก นับเป็นครั้งที่ ๖ ทัพชาศักท
 เมืองพิษณุโลก คงล้อมอยู่ ๒ เดือนก็ได้เมืองพิษณุโลก เจ้า
 พระฝางให้เก็บทรัพย์กวาดผู้คน ชนไปเมืองฝางเสีย เป็นอนมาก
 คงรักษาเมืองไว้เป็นอย่างดีเหมือนเมืองชนอนหนึ่ง

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีมณฑลนครราชสีมา
 และมณฑลนครศรีธรรมราชได้แลวได้ตั้งยกกองทัพหลวงขึ้นไป
 ปราบปรามเจ้าพระฝาง ได้เมืองพิษณุโลกครั้ง ๓ นับเป็น
 ครั้งที่ ๗ แต่ในครั้งนี้ได้เมืองโดยง่าย เพราะเจ้าพระฝางกวาด
 เอาผู้คนไปไว้ในเมืองฝางเสียเป็นอนมาก ไม่มั่งก้าองพอจะ
 บองกันเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เขตแดนของเจ้าพระ
 ฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราช ให้เป็นเจ้าพระยาสุร
 สหิศักดิ์นาวาธิราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมือง
 เอกอย่างครึ่งกรุงเก่าต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๘ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก คราว
 นั้น อະแซหฺนุกแม่ทัพพม่าทำสงครามตามแบบอย่างครึ่งพระเจ้า
 หงส์ลำดับแรงของยกกองทัพเข้ามาทางเมืองตาก หมายจะตี
 หัวเมืองเหนือตกค้างได้ยกกองแถวจึงมาตกรุงธนบุรี ขณะนั้น
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศ
 เป็นเจ้าพระยาจักรี ยกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่
 กับเจ้าพระยาสุรสีห์ ๑ เตรียมจะไปตีเอาเมืองเชียงแสนจาก
 พม่า ครั้นทราบข่าวมกองทัพพม่ายกเข้ามาทางด้านเมืองตาก
 เจ้าพระยาฯ ๒ ก็รีบเสด็จมาตั้งมาคงอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก
 กองยกกองทัพธนบุรีก็จะขึ้นไปสมทบรบพุ่ง ซ้ำศึกด้วยในสมัยนั้น
 หัวเมืองพม่าเป็นปรกติ ไพร่บ้านพม่าเมืองยังน้อยไม่มาถล่มพอ
 จะบุกรุกกองทัพใหญ่ของข้าศึกได้ อະแซหฺนุกได้ทักยกกอง
 ทหารใหญ่ตรงไปตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๘ และเป็น
 ครั้งที่ตีปรากฏในพงศาวดารว่าข้าศึกตีเมืองพิษณุโลก อะ

๕๕ ๕๕ ๕๕
 แชะหูนกหมายจะตเมืองให้ได่กอนกองทพกรงชนบรชนไปช่ว
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 แต่เจ้าพระยาทาง ๒ คอด้ บองกนเมืองเบ็นดำมารถ พม่าพยา-
 ยามอย่างไรก็ได้เมือง จนอะชะหูนกออกปากชมมอ
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 และขอคตวเจ้าพระยาจักรี แดวให้ตงตอมเมืองไว้ด้วยเห็น
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 ว่าพม่ามากดงมากกว่าหมายจะให้เจ้าพระยาทาง ๒ ต้องยอม
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 แพ้ เมืองเวดาดตอยากต้นเล้งบงอาหารพม่าคอยตดกกอง
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 ทพพระเจ้ากรงชนบรทยกชนไปช่วยมให้ดั่งเล้งบงอาหารเข้าไ
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 ได้ เมืองพิษณุโลกถกธาตักดอมอยู่ ๔ เดือน จนวนจะด้น
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 อาหารที่ในมือง แต่เจ้าพระยาทาง ๒ ไม่ยอมแพ้ให้รวบรวมบร
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 คาคคนกรรจกช ชายหญิงเข้า ต้มทบ กองทหาร แดว ยกออกไป
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 ปลนคายชาตักชงตงตอมเมืองทางคานตะวันตก ดหักออกไป
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 จากทลอม ไต่ไปตงอยู่ ณ เมืองเพชรบูรณ์ อะชะหูนกจ
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 ไต่เมืองพิษณุโลก แต่พอไต่เมืองก็ไต่รบทองความาแต่เมือง
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 พม่า ว่าเปตยนรัชกาลใหม่เกิดวุ่นวายในบ้านเมือง อะชะ
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 หูนกกดตงเด็กทพกลับไ้ เมื่อพม่าจะเด็กทพกลับไ้ ครง
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 หนีให้เฝ้าเมืองพิษณุโลกเสีย ในพงศาวดารว่าไฟไหม้หมดทง
 ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕ ๕๕
 เมือง เว้นแต่ทบบริเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียวที่ไฟมิได้ไหม้

(ภาษาเขมร) ของพระมหากษัตริย์ราชชาติไทยลงมา เป็นต้น
 ที่จะได้ดื่อบัณฑิตาจารย์รืองพงศาตารกรุงสุโขทัย เป็นหลัก
 ฐานมาแต่ครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกตาเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ
 ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ตั้งมณฑล และ
 เทศาภิบาลเอาเมืองพิษณุโลกเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ แต่ พ.ศ.
 ๒๔๓๗ เป็นต้นมาและเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุ
 ลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตั้งแยกมณฑลฝ่ายเหนือ ได้ตั้งประทับที่
 เมืองพิษณุโลกทรงหื้อพระพุทธรชินราชจำลองลงมาเป็นประ
 ธานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จขึ้นไปสม
 โภชพระพุทธรชินราช ณ เมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้ง
 หนึ่ง เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก มีเนื้อความดังพรรณนามาน

ของโบราณในเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองสำคัญขึ้นหลังเก่าแก่เหมือน
 เมืองดพบุรี และเมืองสุวรรณภูมิ เมืองสุโขทัย ถึงเป็นราช
 ธานีไม่นานเท่าเมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้น
 ของโบราณที่เมืองจึงมีน้อยกว่า ๔ เมืองนั้น แต่ว่าโบราณ

วัตถุซึ่งนับถือกันว่าเป็นของล้ำค่าชนที่ดั่งหนึ่ง ในดัยาม
 ประเทศนี้ มีอยู่ในเมืองพิษณุโลก คือพระพุทธรูปซึ่งทรง
 พระนามว่า “ พระพุทธชินราช ” อันประดิษฐานอยู่ ณ วัด
 มหาธาตุ พระพุทธรูปองค์นี้นับถือกันทั่วทั้งประเทศ แม้สมเด็จพระ
 ราชาราชบัณฑิต ดังแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนกรุงรัตน
 โกสินทร์นี้ ถ้าพระองค์ใดมีโยกย้ายเสด็จจนไปถึงเมืองเหนือก็
 เสด็จไปกระทำสักการบูชาต่อพระพุทธรูปชินราชทุกพระองค์
 ที่จะเวียนหามไม่ ของโบราณที่เมืองพิษณุโลก นอกจากพระ
 พุทธชินราช ยังมีพระราชวงและวัตถุอื่น ๆ อันมีเรื่องตำนาน
 หลากแห่ง จะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุอยู่ริมหน้าทางฝั่งตะวันออก เป็นวัดใหญ่และล้ำ
 คัญกว่าวัดอื่นในเมืองพิษณุโลก มีพระมหาธาตุรูปพระปรางค์
 อยู่กลาง เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่ซ่อม
 แรมแก้ไขมาหลายครั้งหลายสมัย รูปเช่นคงอยู่ทุกวันนี้เป็น
 แบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา รอบพระมหาธาตุมีพระระเบียง
 และมีวิหาร ๕ ทิศ วิหารหลวงอยู่ทางทิศตะวันออก วิหาร

พระพุทธรูปยืนทศทิศวันตก วิหารพระพุทธรูปยืนทศ
 เหนือ วิหารพระศาสดายืนทศใต้ วิหารทอง ๔ ทิศนัยบริบูรณ์
 อยู่ตามแบบเดิมแต่วิหารพระพุทธรูปยืนหลังเดียว และมีบาน
 ประตูประดับมุกอย่างครุฑกรงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรม
 โกศทรงสร้างมอญจารึกอยู่เป็นสำคัญ วิหารพระพุทธรูปยืน
 กับวิหารพระศาสดานานเต็มหกฟงหม พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็กกว่าเดิมและ
 โปรดให้บนพระพุทธรูปแทนพระพุทธรูปยืน และพระศาสดา
 (ซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯ) ไว้ในวิหารนั้นด้วย วิหารหลวงทิศตะวันออก
 นอกนั้นยังหักพังเหลือ แต่ผนังอยู่จนบริบูรณ์ อยู่ทาง ทิศตะวันออก
 นอกเฉียงเหนือ นอกจากหักถล่มมาอย่างมหัศจรรย์และพระเจดีย์ออก
 มาก แต่ไม่เป็นสิ่งสำคัญ

ตำนานพระพุทธรูปยืน พระพุทธรูปยืนสี่

มีเนื้อความในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระเจ้าศรี
 ธรรมไตรปิฎกซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกนั้น ทรงดำริจะสร้าง
 พระพุทธรูป ๓ พระองค์ ให้ช้างคู่โขทัยกับช้างเชียงใหม่ ช่วย
 กันแบหามพระพุทธรูปขึ้น แล้วเททองสัมฤทธิ์ หล่อเมื่อ ณ

วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีจอ (ประมาณว่าใน
 ในปีจอ พ.ศ. ๑๙๐๗) ดำรงเรียบร้อยแต่ ๒ พระองค์ คือ
 พระพุทธชินสีห์กับพระศาสดา แต่พระพุทธชินราชนั้นต้องหล่อ
 หาดยกลงจึงสำเร็จ แล้วเอาเศษทองที่หล่อหล่อพระพุทธรูป
 ๓ พระองค์นั้น หล่อเป็นพระพุทธรูปขนาดน้อยไว้อีกพระองค์ ๑
 จึงเรียกกันว่า "พระเหล็" ประดิษฐานไว้ในกุฏิใต้ต้น
 โพธิ์ด้ามเส้า ซึ่งปลูกไว้ตรงที่หล่อพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้น
 กุฏิพระเหล็ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 ปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จสมเด็จพระ
 พระบรมชนกนาถขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ต่อมาถึงรัชกาล
 ที่ ๕ เมื่อทรงหล่อจำลองพระพุทธชินราชมาเป็นประธานวัด
 เบญจมาภิมิตร โปรดให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่อชกตนหนึ่ง
 ต่อต้นโพธิ์ด้ามเส้าลงมาข้างใต้ แล้วทรงหล่อพระเหล็อีก
 องค์ ๑ แต่โปรดให้ประดิษฐานไว้ให้ราษฎรบูชา ณ เมือง
 ลับแล

ลักษณะของพระพุทธชินราชกับพระพุทธชินสีห์ แม้
 พิจารณาดูในบัดนี้เห็นได้ว่า เดิมทีลักษณะทั้งสามในแบบ

อย่างพระพุทธรูปคู่ซ้อที่กับเขียงใหม่มาปรุณต์กัน ดมทั้ง
 ความที่ถ้าวในพงศาวดารเหนือ จึงงามหาที่เปรียบมิได้ แต่
 พระคำสดานันต์ลักษณะต่างไป ดังดียวจะหล่อมาต่อชั้นหลัง
 มิใช่มีอย่างเดียวกัน ถึงในจดหมายเหตุเก่าซึ่งกล่าวถึงสมเด็จพระ
 เติงพระราชบิดากรุงศรีอยุธยาแต่จั้นไปสมเด็จพระ
 พระนามแต่พระพุทธรูปกับพระพุทธรูปดี หาได้กล่าวถึง
 พระคำสดาไม่ แต่พระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นั้นประดิษฐาน
 อยู่ในวัดมหาธาตุเมืองพิษณุโลก ด้วยกัน มาตลอดเวลากว่า
 ๕๐๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ จะเป็นปีใดไม่
 ปรากฏ วิหารพระคำสดาหักพัง จึงมีผู้เชิญพระคำสดาออกมา
 กรุงเทพฯ ๑ เดิมไว้ที่วัดบางอ้อข้างแขวงจังหวัดนนทบุรี ถึง
 รัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยเป็นพระ
 ยาศรีพิพัฒน์ เชิญไปไว้วัดประดู่แขวงจังหวัดนนทบุรี ครั้น
 รัชกาลที่ ๔ โปรดให้เชิญมาไว้ที่มณฑลพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ
 ต่อมาทรงสร้างพระวิหารที่วัดบวรนิเวศ แล้วโปรดให้เชิญพระ
 คำสดาไปประดิษฐานไว้ในวิหารนั้นสืบต่อมาจนบัดนี้ พระพุท
 รุปีนี้อยู่ที่วัดมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก จนรัชกาลที่ ๕

วิหารปรักหักพัง กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเดชจึงโปรด
ให้เชิญมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ประดิษฐานไว้ใน
วัดบวรนิเวศ ซึ่งพระองค์ทรงสร้าง เดิมไว้ที่มณฑลพระอุโบสถ
ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชเป็นเจ้าอาวาส
วัดนั้น จึงโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถสืบมา
จนบัดนี้

วัดวิหารทอง

วัดวิหารทองเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่ง ในเมืองพิษณุโลก
อยู่ทางฝั่งตะวันตกเฉียงกับวัดมหาธาตุหนึ่ง วัดนี้เดิม
มีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ยืนสูง ๑๘ ศอก เมื่อ
รัชกาลที่ ๓ เห็นจะเป็นเพราะด้วยวิหารหักพัง พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เชิญมากรุงเทพฯ ทรง
สร้างวิหารประดิษฐานไว้ในวัดสระเกศ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘
ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระเนตรพระนามว่า พระอัยยารัตน์
สุคตทศพลญาณบพิตร แต่ที่วัดวิหารทองเดิมนั้นหักพังหมด
แล้วยังเหลือแต่ผนัง

วัดจุฬามณี

วัดจุฬามณีอยู่ริมฝั่งตะวันออกใต้เมืองพิษณุโลกลงไป
ทางเรือ สัก ๘ กิโลเมตร วัดนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๗ สร้างตรงที่เมืองเดิมแต่กรุงขอม
แปลงเขตแดนของขอมเป็นพระปรางค์ระหว่างพระอุโบสถกับ
พระวิหารหลวง ครั้นสร้างเสร็จแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชศรัทธาเสด็จออกทรงผนวช
อยู่วัดจุฬามณี ๘ เดือนกับ ๑๕ วัน จึงได้เสด็จผนวช ยังมีโคก
กลมคั่นบรอยกอธิษฐานอยู่แห่งหนึ่งทางริมหน้าตหน้าวัดข้างฝ่าย
เหนือเหนือจะเป็นที่ปลูกพระคันทน์ทรงผนวช ของสมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ปรางค์อยู่จนบัดนี้ และมีมณฑปพระ
พุทธบาทอยู่ในวัดจุฬามณีนอกแห่งหนึ่ง มีคันทจารึก ครั้น
รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เสด็จเรื่องทสมเด็จพระบรมไตร-
โลกนาถทรงสร้างวัดจุฬามณี และทเสด็จผนวชดังกล่าวมาแล้ว
แล้วกล่าวความต่อไปว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒ สมเด็จพระนารายณ์
มหาราชได้โปรดให้เอาผ้าไตรรอยพระพุทธบาท ณ เขาสุวรรณ
บรรพตแล้วจำลองรอยพระพุทธบาทลงแผ่นศิลาไปประดิษฐาน

ไว้ ณ วัดจุฬามณี

พระราชวังเมืองพิษณุโลก

พระราชวังเมืองพิษณุโลกอยู่ทางฝั่งตะวันตก ข้างใต้ โรง
ทหารเดยวณยังมีสระข้างพระราชมนเทียรกับเนินดิน และมี
กำแพงพราภษาที่พวกชาวเมืองไปบูชาปรากฏอยู่ถึงอันห้ามไม่
ต้มเค็จพระราชาธิบดี ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับอยู่
ที่พระราชวังนหลายพระองค์คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
พระองค์หนึ่ง สมเด็จพระรามาธิบดีที่สองพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระ
บรมราชาหน่อพุทธจักรพระองค์หนึ่ง (เข้าใจว่าสมเด็จพระ
ไชยราชาธิราชด้วยพระองค์หนึ่ง) สมเด็จพระมหาธรรม
ราชาธิราชพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชพระองค์
หนึ่ง รวมเป็น ๖ พระองค์ด้วยกัน แต่ชนเจ้าเมืองเห็นจะตง
จนอยู่ทอน

สระแก้ว

สระแก้วอยู่นอกเมืองพิษณุโลก ทางด้านตะวันออก คือ
ตรงที่บริเวณสถานีรถไฟบดิน เตมีสระและเห็นจะมีตาหนัก

เป็นที่ประพาสของเจ้านายที่ครองเมืองพิษณุโลก คด้าย ๆ กับ
 ละครประเพณีของกรุงเทพฯ น และว่าเป็นททาทิรตรงต้นาน
 เวลาที่ขยชนะชาติกคด้วย เวลาเมื่อก่อนทำทางรถไฟยังมีสระ
 และเกาะกลางสระเหล็ดอยู่พอเห็นเป็นเคาบาง
 ของโบราณในเมืองพิษณุโลกมีดังคำกัญดงพรรณนามา

พิมพ์ ร.พ. อักษรนิติ

โทร. 20371 ถนนวิสุทธิกษัตริย์ บางขุนพรหม พระนคร.

หน้า๒ อักษรกัษ ผู้พิมพ์โฆษณา

17/ 3/96.